

С.В.Кульчицький*

РОСІЙСЬКА (РУССКАЯ) РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р.: РЕАЛЬНІСТЬ І МІФ

У статті здійснюється деконструкція концепту Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автор аналізує дії трьох основних політичних сил – ліберально-соціалістичної партійної коаліції, рад робітничих і солдатських депутатів, а також партії більшовиків. Події в національних регіонах Росії не розглядаються як такі, що мали самостійне значення.

Революційний процес 1917 р. оцінюється як цілісний, без поділу на Лютневу і Жовтневу революції. У статті підкреслюється, що у боротьбі політичних сил перемогли ради, спочатку – в союзі із соціалістичними партіями, а потім (на етапі жовтневого перевороту) – з більшовиками. Зроблено висновок про те, що союз із ленінською партією змінив природу рад: більшовики наповнили ради собою і перетворили їх на філію власної партії. Завершення революції пов'язується з розгоном Установчих зборів. Здійснено спробу довести відсутність генетичного зв'язку між Російською (Русской) і комуністичною революціями.

У 1989 р. унаслідок конституційної реформи М.Горбачова зникло силове поле компартійної диктатури, в якій тільки й міг функціонувати винайдений В.Леніним цивілізаційний монстр: комуністичний суспільно-економічний лад у державному утворенні імперського типу. Для означення його двох іпостасей в їхній цілісності вождь більшовиків знайшов цілком точний термін: «державо-комуна». Її створення було задеклароване у «Квітневих тезах» як стратегічне завдання більшовиків у Російській революції. Однак сталося так, що термін «державо-комуна» не прижився в ідеологічному арсеналі більшовиків. Іншого терміна, яким можна було б позначити створене в Радянському Союзі державо-суспільство, не виникло.

У багатьох випадках застосування звичного інструментарію істориків для вивчення радянської дійсності цілком виправдане. Проте не треба забувати, що до 1991 р. ми жили у світі, викривленому відсутністю ринкових відносин, на яких ґрунтується розвинута людська цивілізація. Врешті-решт, нам не дозволяє забути специфіку недавнього минулого той перехідний період із його дивними закономірностями, в якому знаходяться пострадянські країни.

У цій статті ставиться обмежене завдання: виявити причини появи в розбурханій революцією країні ленінської «держави-комуни». Поставлене завдання можна було б сформулювати й вужче: якою мірою «державо-комуна» була породженням російської революційної дійсності? У центрі уваги знаходиться тільки найбільш важливий аспект такої постановки питання, а саме: деконструкція створеного кількома поколіннями комуністичних політиків і пропагандистів історичного міфу про Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

Деконструкція в історії – це відмова від звичної розстановки подій і традиційного погляду на причинно-наслідкові зв'язки між ними. Вона руйнує установлені стереотипи, які були сконструйовані у минулому з метою захисту інтересів певних політичних сил і знаходилися поза межами наукового знання. «Переписання» історії у вигляді деконструкції необхідне, якщо ми хочемо зрозуміти не тільки наше минуле, але й сучасну дійсність.

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, проф., заст. директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

Деконструкція розгляданого в цій статті концепту має відбуватися одночасно за двома напрямками. По-перше, треба поставитися до подій 1917 р. у центральних регіонах і на окраїнах Росії як до єдиного революційного процесу (з територіальними та національними особливостями, які в даній статті не розглядаються). По-друге, потрібно відділити революційний процес 1917 р. у Росії від іншої, комуністичної революції, яку більшовики почали нав'язувати суспільству з весни 1918 р. за допомогою насильства і пропаганди. Дотримуючись обох цих напрямів, ми зможемо по-іншому оцінити те головне, що відбувалося в Росії після лютого 1917 р.

У постановочній частині цієї статті хотів би одразу відповісти моїм опонентам, які читали її недрукований варіант. Відмовляючись оцінювати події в національних регіонах через те, що вони мали самостійне значення, автор не заперечує, як їм здається, існування Української революції. Навпаки, я переконаний у тому, що новий погляд на Російську (Русскую) революцію допоможе нам глибше проаналізувати закономірності нашої національної революції. Вхідження народів Російської імперії в революційний процес у 1917 р., так само, як і спонтанний розвал «держави-комуни» у 1991 р., що його теж слід назвати революцією – це спільна історія всіх пострадянських країн. Така спільність є об'єктивним фактом, але вона не заважає окремим частинам колишнього імперського організму бути зовсім різними. Навіть настільки різними, як Естонія і Туркменія.

Слідом за В.Леніним більшовики визначали свій прихід до влади, як переворот. Надалі, однак, більшовицькі пропагандисти розрізали живу тканину подій у Росії у 1917 р. на дві окремі революції – Лютневу і Жовтневу. Першу з них вони обмежили тижнем, упродовж якого пало самодержавство, а всі наступні події почали розглядати під кутом зору її «переростання» в іншу революцію – більшовицьку. Не обмежившись цим, вони об'єднали свій прихід до влади, який зовсім не тягнув на статус окремої революції, з комуністичною революцією, яку почали здійснювати через півроку. Так відбулося штучне, на папері, злиття революційної творчості народних мас із не менш революційною за змістом, але спрямованою проти інтересів народу творчістю вузької групи доктринерів. Цей паперовий гібрид під час святкування десятирічного ювілею приходу більшовиків до влади дістав урочисту назву – Велика Жовтнева соціалістична революція.

Зарубіжні вчені не погодилися з дивним існуванням двох різних революцій в одному році, але з усіх подій їх найбільше цікавив більшовицький переворот. На Заході вийшло немало узагальнюючих праць про 1917-й рік у Росії. Найбільш глибоким дослідженням є двотомник американського історика Річарда Пайпса «The Russian Revolution». Перекладачі цієї праці на російську мову не помилилися, обираючи з двох можливих значень слова *russian* (российский или русский) якраз друге¹. Р.Пайпс досліджує події в центральних регіонах Росії як безперервний процес. Хоч він ставить у центрі дослідження партію більшовиків, прихід В.Леніна до влади розглядається в цій книзі як один із поворотів революції.

Незважаючи на наявність двох революцій в одному році, концепція більшовиків парадоксальним чином базувалася на ідеї неперервності революційних дій. Для них було важливо обґрунтувати поступальний рух революції. Це бажання іноді змушувало противників більшовицької концепції погоджуватися з існуванням двох окремих революцій. Розглянемо, наприклад, еволюцію поглядів чеського дисидента, а згодом директора Вільного університету в Західному Берліні Михала Реймана. Перед втечею на Захід він встиг надрукувати у Празі

книгу «Російська революція 23 лютого – 25 жовтня 1917 р.» (1967 р. це видання вийшло чеською мовою, 1968 р. – російською). Однак у 90-х рр. М.Рейман заявив, що відмовляється від думки про єдиний революційний процес. Лютневу революцію, аргументував він, можна розглядати як демократичну, але Жовтнева заклала основи тоталітарного ладу². Це правильно, але чому ми повинні вважати революційний процес керованим однією політичною силою, спочатку – демократичною, а потім – тоталітарною? Більш природним є погляд на революцію як на процес боріння політичних сил.

Реальний хід подій у Росії у 1917 р. виявився надто заплутаним, і в цій плутанині не спромоглися розібратися навіть іноземні вчені. Всі вони, від Едварда Карра до Річарда Пайпса, ототожнюють Російську революцію 1917 р. із більшовицькою, тобто комуністичною. Насправді ж захоплення влади більшовиками у 1917 р. відбулося під чужими для них, радянськими гаслами.

Інша річ, що самі більшовики від початку представляли себе як партію, що реалізує прагнення мас. Народну революцію вони узурпували шляхом ототожнення своїх противників із контрреволюціонерами. У повсякденній свідомості дії ленінської партії після 1917 р. тісно сплелися з діями мас у 1917 р. Це було результатом зусиль першого покоління ленінських пропагандистів. Тими, хто не піддався переконуванню, зайнялися чекісти.

Безумовно, назвати самих більшовиків контрреволюціонерами неможливо. Ця партія більшою мірою, ніж будь-яка інша, була здатна на революційні дії. Вона виявила достатню волю й винахідливість, щоб, як висловлювався Ленін, «зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей»³. Але ми не повинні слідом за більшовиками ототожнювати їхню революцію з тією, яку називаємо Російською. Не слід бачити в жовтневих подіях, залежно від ставлення до них, тільки більшовицький переворот або Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Не треба забувати про наявність ще одного учасника революційного процесу – рад, які скинули самодержавний лад без допомоги політичних партій. Дії рад потрібно відрізнити від дій ліберальних і соціалістичних партій або партії більшовиків. Жовтневий переворот був породженням цих дій, тому що ради почали відвертатися від партій есеро-меншовицького блоку й наповнюватися більшовиками. У кінцевому підсумку революція в центральних регіонах у Росії відбулася як радянська. Але вона не мала прямого стосунку до комуністичної революції, яка почалася пізніше й тривала два повних десятиліття.

Розповідь про Лютневу революцію часто починають прогнозами, зробленими колишнім міністром внутрішніх справ П.Дурново. Останній мав заслуги перед царем (це він приборкав революцію у 1905 р.), входив у коло його найближчого оточення і міг собі дозволити говорити самодержцю неприємні речі. У записці, написаній у лютому 1914 р. (тобто за півроку до початку світової війни), яка була знайдена в паперах Миколи II після його арешту, цей сановник попереджав, що майбутня війна із сильною Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких у Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси Росії, як підкреслював П.Дурново, «исповедают принципы бессознательного социализма». У разі воєнних невдач, продовжував він, «социальная революция в самых крайних ее проявлениях у нас неизбежна... Победенная армия окажется слишком деморализованной, чтобы послужить оплотом законности и порядка. Законодательные учреждения и оппозиционно-интеллигентские партии будут не в силах сдержать расходившиеся народные волны, ими же поднятые, и Россия будет свергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению»⁴.

Після поразок 1915 р., які призвели до втрати Польщі і наблизили лінію фронту до Петрограда, в обох законодавчих палатах (Державній Думі і Державній раді) сформувалася більшість на чолі з кадетами – так званий Прогресивний

блок. Його лідери П.Мілюков, В.Шульгин та ін. почали виголошувати антиурядові промови, вимагаючи від царя вислати зі столиці Г.Распутіна, відмовитися від самодержавного способу правління і призначити міністерство, відповідальне перед Думою. Підбадьорений здійсненням першого прогнозу, П.Дурново остаточно увійшов у роль Кассандри й у листопаді 1916 р. написав царю ще одну записку. У ній він заявляв, що встановлення відповідального міністерства викличе швидкий занепад правих партій – ліберальних консерваторів, октябристів і прогресистів, потім розвалиться партія кадетів. «А зате?» – драматично запитував Дурново і відповідав: «Зате выступила бы революционная толпа, коммуна, гибель династии, погромы имущественных классов»⁵.

Наскільки П.Дурново був прозорливий і в цьому передбаченні соціального катаклізму, настільки він був сліпий, вважаючи, що тільки самодержавний спосіб правління врятує становище...

Працюючи в надзвичайній комісії з розслідування протизаконних дій царських міністрів, поет Олександр Блок зібрав великий матеріал, узагальнений у статті «Останні дні старого режиму». Стаття була передрукована у 1922 р. в «Архиве русской революции», що видавався Г.Гессеном у Берліні. У ній використовувалися доповідні записки, які готувалися в Охоронному відділенні на початку 1917 р. Торкаючись задуманого царем розпуску IV Державної Думи, начальник охорони у доповіді від 18(5) січня передбачав у відповідь робітничі страйки, студентські заворушення і терористичні акти. Перераховуючи такі наслідки розпуску Думи, він писав далі: «Либеральная буржуазия верит, что в связи с наступлением перечисленных выше ужасных и неизбежных событий Правительственная власть должна будет пойти на уступки и передать всю полноту своих функций в руки кадет в лице лидируемого ими Прогрессивного блока, и тогда в Руси «все образуется». Левые же упорно утверждают, что наша власть зарвалась, на уступки ни в коем случае не пойдет и, не оценивая в должной мере создавшейся обстановки, логически должна привести страну к неизбежным переживаниям стихийной и даже анархической революции»⁶.

В інформаційних матеріалах Охоронного відділення велике місце відводилося погіршенню продовольчого становища в Петрограді. Зокрема, у доповіді від 18(5) лютого зазначалося: «Если население не устраивает голодные бунты, то это еще не означает, что оно их не устроит в самом ближайшем будущем: озлобление растет, и конца его росту не видать. А что подобного рода стихийные выступления голодных масс явятся первым и последним этапом по пути к началу бесмысленных и беспощадных эксцессов самой ужасной из всех – анархической революции, – сомневаться не приходится»⁷.

Подібні свідчення можна наводити й наводити. Навіть представники лівих партій не стільки чекали соціального катаклізму, скільки побоювалися його. Тим часом події розвивалися за сценарієм, передбачуваним жандармами.

У міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого ст.ст.) соціалістичні партії організували демонстрацію, яка пройшла Невським проспектом із вимогами праці та хліба. За два дні до того через паливну кризу тимчасово закритися Путиловський завод. Десятки тисяч його робітників позбавилися роботи і почали мітингувати на вулицях. Уперше за всю зиму припинилися морози і встановилася стійка сонячна погода, що теж відіграло свою роль у подальших подіях.

У наступні дні страйки і демонстрації стали масовими. До страйкуючих робітників приєднався 160-тисячний петроградський гарнізон. Заворушення почалися в інших тиллових гарнізонах і на фронті. 15(2) березня Микола II за порадою керівників думських партій і головнокомандуючих фронтами відрікся від влади. Монархія Романових, яка трималася понад 300 років, пала за вісім днів.

12 березня (27 лютого), тобто на п'ятий день революції, в резиденцію Державної Думи – Таврійський палац прийшли прямо з тюрми керівники робітни-

чої групи при Центральному воєнно-промисловому комітеті К.Гвоздьов і В.Богданов, які належали до меншовиків. Разом із діячами меншовицької фракції Державної Думи (більшовицька фракція соціал-демократів перебувала в сибірському засланні, а есери у свій час бойкотували вибори) вони вирішили взяти на озброєння досвід революції 1905 р. і створити у місті раду робітничих депутатів. Утворений в їх середовищі тимчасовий виконком звернувся до повсталих із пропозицією делегувати ввечері представників – по одному від тисячі робітників або від роти солдатів.

О 9-й вечора цього ж дня у Таврійському палаці відкрилося перше засідання Петроградської ради робітничих депутатів. У ході засідання було вирішено утворити єдину організацію – Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. На чолі виконкому став лідер соціал-демократичної фракції Думи меншовик М.Чхеїдзе. Його заступником обрали трудовика О.Керенського – адвоката, який умів виголошувати блискучі промови, і тому зробив політичну кар'єру.

Виконком Петроради склався раніше, ніж вона сама. Серед 15 членів виконкому, обраного 15(2) березня, було 8 меншовиків, 3 більшовики, один позафракційний соціал-демократ, один есер, один трудовик і один позапартійний. Було вирішено запросити до виконкому Петроради з вирішальним голосом представників соціалістичних партій. У результаті виконком поповнився 14 новими членами: по два – від латиських соціал-демократів, бундівців, меншовиків, трудовиків, есерів, народних соціалістів, по одному – від більшовицької організації (В.Молотов) і соціал-демократів-міжрайонців (К.Юренев).

Петрорада прийняла відозву, опубліковану в першому номері нової газети «Известия». У ній зазначалося: «Борьба еще продолжается, она должна быть доведена до конца. Старая власть должна быть окончательно низвергнута и уступить место новому народному управлению. В этом спасение России. Для успешного завершения борьбы в интересах демократии народ должен создать свою собственную властную организацию... Все вместе общими силами будем бороться за полное устранение старого правительства и созыв Учредительного собрания, избранного на основе всеобщего, тайного, прямого и равного избирательного права».

Таким чином, революційний орган, що виник в імперській столиці на п'ятий день заворушень і контролював дії десятків тисяч озброєних солдатів та робітників на вулицях Петрограда, висловився за скликання Установчих зборів. Вони повинні були демократичним шляхом розв'язати питання про владу.

У ці самі години 12 березня (27 лютого) і теж у Таврійському палаці голова Думи М.Родзянко скликав засідання Прогресивного блоку. Збираючись на засідання, депутати дали зрозуміти, що вони ігнорують опублікований за день до того царський указ про розпуск Думи. Родзянко передав царю вимогу депутатів про надання їм повноважень на формування кабінету міністрів. Не дочекавшись відповіді (коли вона врешті надійшла, то виявилася негативною), він скликав неформальний думський орган – раду старійшин. На цій раді був утворений непередбачений законодавством орган з довгою назвою: «Тимчасовий комітет Державної Думи для встановлення порядку в столиці і для відносин з установами та особами».

14 (1) березня Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів ще повністю не сформувалася, а вища влада в країні формально належала імператору. Однак якраз цього дня Тимчасовий комітет Думи та виконком Петроради прийняли принципові рішення про владу.

Хто мав вирішальне слово в організації влади в Петрограді – виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів чи Тимчасовий комітет Думи? Під час обговорення рукопису цієї статті в Інституті історії України виникла дискусія, в ході якої довелось обґрунтувати свою позицію: вирішальне слово залишалось за Петрорадою. Визнаю, що в умовах революції, яка почала-

ся, існуючі інститути влади вже переорієнтувалися з царя-самодержця на Думу. Визнаю також, що тільки пануючі в Думі політичні партії мали досвід державного управління і досвід спілкування з урядами країн Антанти, які разом із Росією воювали проти Німеччини та її союзників. Треба визнати, однак, що діячів думських партій паралізував страх перед десятками тисяч солдатів та робітників, які зі зброєю в руках вийшли на вулиці столиці. Вони з надією дивилися на представників соціалістичних партій, які мали вплив на революційні маси. Треба визнати й інше: наявність страху у думців перед царськими каральними загонами, які очікувалися в Петрограді (вони не з'явилися, бо революційні маси цього не дозволили). Цей другий страх змусив думських політиків надати своєму органу влади таку довгу й незрозумілу назву. Отже, Тимчасовий комітет Думи йшов за подіями, не визначаючи їх.

Члени виконкому Петроради провели цей день у дискусії: чи треба їм обмежитися контролем за діяльністю уряду, який формувався, чи, навпаки, варто утворити коаліційний уряд із думських і радянських міністрів. Мало хто з них мав бажання стати міністром, тому що думський уряд вважався буржуазним, якщо використовувати тогочасну лексику (яка законсервувалася у нас на три покоління). Крім того, уряд мав обмежений строк дії – до скликання Установчих зборів. Нарешті, уряд був не зовсім легітимним, тому що його формувала Дума, обрана свого часу недемократичним шляхом. Будучи впевненими у здобутті більшості в Установчих зборах, лідери партій революційної демократії утрималися від участі в уряді. Лідери партій ліберальної демократії з власної ініціативи звернулися до М.Чхеїдзе й О.Керенського з пропозицією увійти в уряд. Перший відмовився, а другий погодився бути міністром юстиції.

Партії революційної демократії не розглядали Петрораду і периферійні ради, що мали виникнути, як органи державної влади. Органом, який конструював владу, вони вважали тільки Установчі збори. Ліберальна демократія була згодна з ними. Контроль Петроради над робітниками й солдатами виглядав як влада, але всі розуміли: влада натовпу є не демократією, а охлократією.

Можна зробити висновок, що у перші місяці після повалення самодержавства в Росії спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед анархією об'єднав колишніх затятих противників – партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей страх змусив і сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію, обмежуючи власну активність. Пізніше і в іншій ситуації ця активність повною мірою проявилася у вигляді громадянської війни білих і червоних.

Союз між партіями революційної і ліберальної демократії наочно проявився під час травневої кризи Тимчасового уряду. Виконком Петроради дозволив тоді соціалістам увійти в уряд. У перший коаліційний уряд у травні 1917 р. увійшли шестеро «міністрів-соціалістів», а О.Керенський став воєнним міністром. Після другої кризи в липні Всеросійський центральний виконавчий комітет рад надав Тимчасовому уряду надзвичайні повноваження. У другому коаліційному уряді на чолі з О.Керенським «міністри-соціалісти» вже переважали кількістю «міністрів-капіталістів». Під впливом липневої кризи Тимчасовий уряд уперше визначив конкретний строк виборів в Установчі збори – 30 вересня. Незабаром через технічні причини вибори були перенесені на 25 листопада.

Ті, хто відрізняє Лютневу революцію від Жовтневої, характеризують її як буржуазно-демократичну. Тут ігнорується та очевидна обставина, що головним учасником Російської революції були не партії будь-якого політичного спектра, а ради.

На жаль, ця обставина не здається очевидною багатьом українським ученим. Це й не дивно: в Українській революції ради не відігравали істотного значення. Щоб правильно визначити розстановку політичних сил у 1917–1920 рр.,

треба погодитися з тим, що на території України відбувалися події, не пов'язані з Українською революцією: діяльність загальноросійських партій, профспілок і рад, формування більшовиками збройних загонів бойовиків-червоногвардійців, громадянська війна між білими й червоними тощо. У свою чергу, події Української революції теж виплескувалися за межі території, на якій українці становили більшість населення (найбільш яскраве явище – українізація армії).

У Російській революції діяльність рад була тісно сплетена з діяльністю соціалістичних партій. Але тут треба зважити на дві обставини. По-перше, хоч ради майже не мали безпартійних депутатів, не вони пристосовувалися до партій, а партії – до них. Партизація депутатів рад, так само, як партизація мас, які обирали цих депутатів, була стрімким й не досить ще вивченим революційним процесом. Унаслідок цього організації професійних революціонерів – есерів і соціал-демократів (меншовиків та більшовиків) перетворилися на масові партії за кілька місяців. По-друге, ради були більш радикальними організаціями, ніж політичні партії (за винятком більшовиків). Партії, які в умовах війни і кризи влади взяли на себе відповідальність за долю країни, змушені були домовлятися з різними політичними силами. Ради не йшли на перемовини, вимагаючи всього і одразу.

Росія дуже запізнилася зі своєю революцією. Ради як учасник революційного процесу з'явилися тільки в ній (уперше – в 1905 р.). Це були класові організації народних «низів», які бачили мету свого існування в ліквідації великих власників – поміщиків та буржуазії. Гострота соціально-класового протистояння, яка проявилася в появі рад, подвоїлася згубним впливом світової війни. Народні «низи» були обурені викликаним війною зубожінням і не бажали віддавати життя за імперіалістичні прагнення «верхів». Голос найбільш чисельного й упослідженого класу раптом виявився дуже вагомим: світова війна перше організувала багатомільйонні, але завжди розпорошені селянські маси у великі військові підрозділи й дала їм у руки зброю. Безкомпромісність і екстремізм рад загрожували країні громадянською війною, втратою обороноздатності армії, анархією й хаосом.

Потенціал класової ненависті був винятково високим. 1917-й рік відділявся від 1861-го тільки п'ятьма з половиною десятиліттями. Для учасників революції кріпосницька доба ще залишалася сімейним боєм: це їхніх дідів продавали або програвали в карти. Небачена за масштабами трирічна війна тяжко позначилася на кожній сім'ї, повсякденно продукуючи жорстокість, озлобленість і безжальність. Коли виявилось, що Тимчасовий уряд відкладає до скликання Установчих зборів вирішення аграрного питання, одягнуті у солдатські шинелі селяни почали дезертирувати з тилкових гарнізонів і навіть із фронту, щоб поділити землю «по справедливості». Погромний рух на селі зображався в історіографії як організована конфіскація поміщицьких маєтків. Факти нерідко свідчили про інше. Ось картинка з натури, яку побачив у Могилів-Подільському повіті кореспондент газети «Селянський голос»: «Діється щось страшне. Просто люди подуріли, б'ють, розбивають, руйнують усе, що попаде під руку. Хто що захопить, тягне до себе. Нищать ліси, палаються будинки, які пригодились би народу під школу або лікарню. Страшна картина стає перед нами й здається, що от через кілька часу ми не побачимо перед собою людей, а тільки грабіжників і душолюбів»⁸.

У тогочасних документах державного значення ситуація оцінювалася так само безрадісно. Наприклад, у Третньому універсалі УЦР зазначалося: «По державі шириться безвласть, безлад і руїна»⁹.

Ради і комітети утворювалися в усій країні за прикладом Петроградської ради. Вона відразу взяла на себе функції центрального координуючого органу. Проте ієрархічно побудованої радянської організації в країні не виникло. Кожна рада функціонувала сама по собі і займалася суто місцевими справами. Склад рад і комітетів був плинним, тому що робітничі і військові колективи могли в будь-

який момент відкликати свого депутата і надіслати іншого. Ради були різними за рівнем представництва, за соціальним складом (поряд із солдатськими почали виникати й офіцерські ради), за адміністративно-територіальним поділом. Переважна їх більшість представляла інтереси народних «низів», які часто не узгоджувалися навіть між собою. Нерідко вони очолювалися демагогами, які керувалися тільки особистою вигодою, зневажаючи законність і порядок. Та всі розуміли, що раніше державні інтереси були інтересами вищих класів, і тільки повалення самодержавства створило умови для узгодження інтересів різних верств. Разом із тим викликане гострою соціальною озлобленістю революційне насилля не сприяло узгодженню інтересів. Навпаки, воно створювало небезпеку громадянської війни. Радянський чинник у Російській революції був анархічним і деструктивним.

Невходження більшовиків у табір революційної демократії було вольовим рішенням їхнього вождя. Перед появою В.Леніна в Петрограді тактика більшовиків у революції не була остаточно визначена. Існував конфлікт між президією Російського бюро ЦК РСДРП(б), яке складалося тоді з О.Шляпнікова, В.Молотова і П.Залуцького (всі троє – члени виконкому Петроради), і Петербурзьким комітетом більшовиків, який користувався певним впливом серед петроградських робітників. Шляпніков і Молотов робили спроби нав'язати своїй партії авантюристичний курс на негайне створення нового «революційного» уряду без участі партій ліберальної демократії. Петербурзький комітет, так само, як і Московський, на позицію яких впливали настрої робітничих мас, був схильний підтримати ради, незважаючи на те, що в них панували меншовики та есери, а відтак – і Тимчасовий уряд. Ця позиція наближалася до «угодовської» з точки зору О.Шляпнікова в Петрограді і В.Леніна у Женеві. Якби її підтримала вся партія, більшовики перетворилися б на лівий фланг есеро-меншовицького блоку, тобто втратили власне обличчя.

Із поверненням наприкінці березня із заслання Л.Каменєва, М.Муранова і Й.Сталіна позиції більшовиків поміркованої орієнтації у столиці зміцнилися. Ця трійка захопила редакцію газети «Правда» і почала пропагувати напівменшовицьку політику. Муранов і Сталін опинилися і в президії Російського бюро ЦК РСДРП(б).

Як усі інші партії, що вийшли з підпілля, більшовики швидко зростали у чисельності. Характерно, що нові соціал-демократичні осередки нерідко створювалися як об'єднані. За підрахунками В.Анікеєва, у 1917 р. у 351 об'єднаній соціал-демократичній організації різного калібру більшовики та меншовики мирно уживалися¹⁰. Якби весною 1917 р. перемогла лінія, яку відстоювали Каменєв, Молотов і Сталін (називаю прізвища тих, хто пізніше зробив кар'єру), то ця партія не відрізнялася б від інших лівих партій. Однак перемогла інша лінія – ленінська. Перемога її порушила хитку рівновагу між двома конкуруючими варіантами розвитку революції – демократичним і радянським.

Антанта бажала зберегти свою союзницю у війні з Німеччиною і тому не давала згоди на пропуск у Росію політичних діячів з екстремістськими поглядами. В.Леніну доводилося сидіти у Швейцарії. Виходячи з власних інтересів, кайзерівський уряд дозволив проїзд російських емігрантів територією Німеччини у Стокгольм. В.Черчілль у 1929 р. висловився з цього приводу досить образно: німці, мовляв, «завезли Леніна з Швейцарії в Росію як бацили чуми, в закритому вагоні»¹¹. Уже 17 квітня Ленін двічі виступив у Таврійському палаці – на зборах більшовиків, а потім перед учасниками Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися у двох доповідях, були надруковані газетою «Правда» 20 квітня. Вони увійшли в історію як «Квітневі тези» – один із ключових документів у віковій історії КПРС.

У питанні про війну, з якого починалися «Квітневі тези», Ленін висунув гасло «Ні найменшої поступки «революційному оборонству». Однак про негайний

вихід із війни шляхом сепаратних переговорів не йшлося. Щоб добитися припинення війни, підкреслював він, треба розв'язати питання про владу.

У другій тезі характеризувався поточний момент як перехід від першого етапу революції, який дав владу буржуазії, до другого етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства. Відстоювана ним диктатура пролетаріату на ділі означала диктатуру його власної партії «як авангарду пролетаріату».

Третьою тезою Ленін прописував своїй партії «режим вичікування». Він прагнув вивести свою партію з табору соціалістичної демократії і поставити її на окреме місце в палітрі політичних сил із тим, щоб у слушний час прийти до влади самостійно. Диктатура була несумісна з багатопартійністю. Суть третьої тези виражалася в гаслі «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Про негайне повалення уряду не йшлося.

У четвертій тезі висувалося гасло «Вся влада – Радам!». Навіть перебуваючи під контролем меншовиків та есерів, ради повинні були одержати владу. Ленін знав, що його партія одержить у радах більшість, тому що теж прагне знищити великих власників. Ленінська стратегія революції полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, після чого скинути Тимчасовий уряд і поставити свій – радянський. Ради повинні були займатися справами поточного управління на всіх рівнях – від управління державою до місцевого самоврядування. Залишати в радах представників інших партій більшовики не збиралися. Влада радянських органів мала перетворитися на органічний елемент диктатури їхньої партії.

Маючи на увазі цей задум, В.Ленін п'ятою тезою визначав політичний устрій Росії: не парламентська республіка, а республіка рад. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих зборів, яка була сформульована навіть у більшовицькій партійній програмі. Отже, більшовики заперечували тепер суверенне право народу на формування органів влади. Цю функцію вони віддавали радам, які були класовими організаціями й утворювалися волевиявленням порівняно незначної частки населення¹².

Перші п'ять тез В.Леніна визначали стратегію завоювання диктаторської влади, а п'ять останніх давали зрозуміти, навіщо йому потрібна диктаторська влада. У них ішлося про те, щоб більшовики залишили офіційну назву своєї партії меншовикам і назвалися комуністами, про прийняття другої, комуністичної за змістом партійної програми, про перетворення опанованої більшовиками країни в «державу-комуну», про націоналізацію всіх земель, перетворення поміщицьких маєтків у радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк. Ішлося, нарешті, про створення нового, Комуністичного інтернаціоналу¹³.

Формулювання перших п'яти тез були стислими, але зрозумілими. Саме навколо них розгорнулася полеміка. «Квітневі тези» не відразу були схвалені навіть у партії більшовиків (історики КПСР всіляко вип'ячували цю обставину, щоб підкреслити далекоглядність ленінського генія). Навпаки, останні п'ять тез формулювалися настільки завуальовано, що опоненти майже не звернули на них уваги.

Суть соціалізму і комунізму, а також смислові співвідношення між цими спорідненими поняттями в різні часи і різними політичними силами визначалися по-різному. Який зміст вкладався у поняття «комунізм» у «Квітневих тезах»?

Класичним документом революційного марксизму став написаний К.Марксом і Ф.Енгельсом напередодні європейської революції 1848–1849 рр. «Маніфест Комуністичної партії». Суть комунізму зводилася в ньому до ліквідації насильницьким шляхом приватної власності на засоби виробництва і заміни заснованого на товарно-грошових відносинах ринкового господарства плановим ви-

робництвом та розподілом матеріальних благ. Маркс не робив різниці між соціалістами і комуністами, але розрізняв нижчу фазу комунізму (комунізм виробництва) і вищу фазу (комунізм споживання). Незабаром нижча фаза комунізму стала ототожнюватися (в усякому разі – марксистами) із соціалізмом.

Європейська революція знизила соціальну напругу в країнах, де відбулася. Соціалісти почали переконуватися, що набагато краще рухатися в напрямі демократичного узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним учасником виробничого процесу. Політика європейських соціалістів, які обрали демократичні методи політичної діяльності, знайшла узагальнене визначення в знаменитому висловлюванні молодшого друга і найближчого співробітника Ф.Енгельса Едуарда Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух – це все»¹⁴.

Енгельс підтримував Бернштейна, але від догм своїх юнацьких років відмовлятися не збирався. У цьому з ним був солідарний Карл Каутський, під впливом якого німецька соціал-демократія прийняла у 1891 р. Ерфуртську програму. Кінцевою метою партії вона вважала усупільнення засобів виробництва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції. Досягти цієї мети програма вимагала реформами, а не революціями.

Більшовики й меншовики вийшли з однієї партії. Перші взяли на озброєння гасла «Маніфесту Комуністичної партії», а другі залишалися соціал-демократами за покликанням, тому що відстоювали демократичні методи політичної боротьби. Прірва ще більшої глибини відділила більшовиків від соціалістично-революціонерів. Есери відстоювали інтереси селянства, тоді як більшовики таврували селян як «дрібну буржуазію» і відмовляли їм у присутності в тому світі, який бажали побудувати. Оголосивши інших соціалістів спочатку угодовцями, а потім – контрреволюціонерами, Ленін збирався витіснити їх із рад, а потім на плечах останніх прорватися до влади. Диктаторська влада була потрібна йому для негайного втілення в життя гасел революційного марксизму зразка 1848 р.

Із весни 1917 р. ленінська партія розгорнула боротьбу за вплив на маси. Вона обрала собі зручне становище опозиції, тоді як соціалісти почали відповідати за діяльність уряду, яка ставала все більш провальною. Більшовики мали перевагу перед іншими соціалістами, тому що в унісон із радами вимагали знищити поміщиків і капіталістів. Нарешті, вони розгорнули небачену за масштабами інформаційну війну з партіями ліберальної і соціалістичної демократії. Найбільшою увагою у них користувалися фронт і тиллові гарнізони.

Історики КІРС не могли вказати, хто фінансував організаційну і пропагандистську діяльність більшовиків у масштабах, незіставних із діяльністю всіх інших партій, разом узятих. Західні історики розібралися у навмисно заплутаних схемах передачі грошей і встановили їхнє німецьке походження. Р.Пайпс оцінював загальну суму фінансування еквівалентом у 9 тонн золота¹⁵. Передаючи гроші, кайзерівський уряд не вимагав від Леніна нічого конкретного. Наприклад, жодних даних шпигунського характеру, в чому потім звинувачували В.Леніна. Метою уряду була підривна діяльність у країні, з якою Німеччина воювала, і ця мета успішно реалізувалася. Німецький воєначальник Е.Людendorф стверджував у своїх спогадах: «У квітні і травні 1917 року, незважаючи на наші перемоги на Ен і в Шампані, нас врятувала тільки російська революція»¹⁶.

Проте вплив більшовиків у радах поширювався надто повільно. У липні Ленін зробив спробу взяти владу збройним повстанням, але вчасно відступив, щоб попередити поразку. Після цього він вирішив тимчасово відмовитися від власних гасел і взяти на озброєння лозунги рад. Відстежуючи хід подій, ми повинні зробити висновок, що В.Ленін зробив такий тактичний хід у серпні, тобто одночасно з прийнятим VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Головним питанням Російської революції було питання про війну. Країна не витримувала тягара війни, який прискорив революцію. Але різні політичні сили бачили вихід із війни по-різному. Ліберальна демократія бажала завершити її перемогою разом із країнами Антанти. Центральні держави воювали з уже вичерпаними ресурсами, тоді як у квітні 1917 р. у війну на боці Антанти вступили Сполучені Штати. У перемозі Антанти тепер мало хто сумнівався, і російська торговельно-промислова еліта бажала скористатися її плодами. Навпаки, революційна демократія мала намір якнайшвидше вийти з війни, але не знала, як це зробити.

Більшовики із серпня 1914 р. дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Вони розуміли, що завоювати владу можуть тільки таким чином. Перспектива громадянської війни їх не лякала, хоч вони передбачали її наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, – писав В.Ленін, – навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»¹⁷. Але йти на завоювання влади з таким гаслом було неможливо.

На I Всеросійському з'їзді рад 22 червня В.Ленін сказав: «Ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо і ні в які переговори не вступимо»¹⁸. Стояти за мир, але не визнавати сепаратного миру – чи могли маси це зрозуміти? Однак і на початку серпня вождь більшовиків ще заявляв, що відкидає сепаратний мир із Німеччиною. Лише наприкінці місяця він взяв на озброєння народну вимогу негайного припинення війни.

Не менш популярним у народі було гасло «Землю – селянам!». Селяни вимагали порівно поділити землю між тими, хто на ній працює. Навпаки, більшовики заперечували такий поділ землі, хоч погоджувалися із селянами в необхідності ліквідації поміщицького землеволодіння. У програмі РСДРП 1903 р. передбачалося створити на селі велике виробництво у формі радянських господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств на основі селянських засобів виробництва. Коли у червні 1917 р. партія есерів включила зрівняльний поділ землі у свою програму, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. У серпні більшовики привласнили цей есерівський, а насправді – селянський лозунг.

Третє популярне гасло революції «Фабрики – робітникам!» пролетарські маси і більшовики розуміли по-різному. Ради робітничих депутатів вимагали експропріації власності капіталістів і приватизування її робітничими колективами. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, тобто перетворення їх на власність нації (а фактично – контрольованої ними держави). «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму, – говорив В.Ленін після жовтневого перевороту, – є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»¹⁹. До завоювання влади Ленін не дозволяв собі таких відвертих висловлювань.

Більшовики завжди пропагували переваги централізованої держави. Наприклад, у праці «Критичні замітки з національного питання» (1913 р.) В.Ленін писав: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксистичні ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»²⁰. Однак уже на I з'їзді рад у червні 1917 р. він кинув фразу: «Нехай Росія буде союзом вільних республік»²¹. Після цього в його промовах і статтях залунала вимога федералізації Росії. Більшовики активно працювали в українських губерніях, але не бачили України. І раптом 22 серпня вони вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Вивчаючи динаміку революційних гасел ленінської партії, ми бачимо, що напередодні збройного повстання вона поміняла, подібно до хамелеона, своє забарвлення, щоб злитися за кольором із радами. Ця зміна гасел партією, яка

прагнула диктаторської влади, вплинула на подальші події незрівнянно більше, ніж провальний корніловський заколот. Проте колосальну популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, комуністична й антикомуністична історіографія Російської революції пов'язують тільки з діяльною участю більшовиків у боротьбі проти корніловського путчу.

Якби тільки історики так помилялися! Справа в тім, що навіть противники більшовиків, які вийшли з однієї з ними партії соціал-демократів, не помітили (іншого слова не добереш) присвоєння Леніним радянських гасел. У книзі Д.Аніна «Революція 1917 року очима її керівників» є добірка цитат із петроградських газет, які вийшли за чотири дні до жовтневого перевороту. Жодна з газет, які належали до таборів ліберальної або революційної демократії, не вірила в те, що більшовики зможуть захопити владу в усій країні (Петроград – інша справа). Дивуючись їхній наполегливості у боротьбі за встановлення в країні однопартійної диктатури, центральний орган меншовиків «Рабочая газета» писала тоді: «Разве не видят эти люди, что никогда еще петроградский пролетариат и гарнизон не были так изолированы от всех других общественных слоев? Разве они не видят, что и среди рабочих и крестьян массы не пойдут за ними, и что их лозунги способны толкнуть на улицу лишь небольшие кучки разгоряченных рабочих и солдат, которые неминуемо будут разгромлены?»²². Меншовики добре знали гасла більшовиків, але не спромоглися помітити, що вони їх більше не висувають.

Зміна гасел різко збільшила вплив більшовиків у масах і в радах. У вересні Петроградська, Московська й Київська ради уперше прийняли більшовицькі резолюції про владу. Головою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів став Лев Троцький. Спираючись на Петрораду й ігноруючи Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, який ще перебував під контролем партій революційної демократії, більшовики почали готувати II з'їзд рад, щоб під його прикриттям повалити Тимчасовий уряд силою зброї.

У Монбланах книг, присвячених історії «Великої Жовтневої соціалістичної революції», нема відповідей на зовсім прості питання: хто скликав II з'їзд рад, як більшовики досягли чисельної переваги серед делегатів? Але факти з газети «Известия ВЦИК», яка виходить у Росії й досі, оспорити неможливо. Їх використав Р.Пайпс у своїй книзі «Російська революція».

У день арешту Л.Корнілова ВЦВК розглянув проблему влади. О.Керенський був залишений головою уряду, але його склад мала визначити Демократична рада. Делегатами її стали 1582 представника від різних організацій – обласних і міських рад, армійських комітетів, профспілок, кооперації, національних установ тощо. Частина делегатів була позапартійною, а серед представників партій переважали есери (532), меншовики (172) і більшовики (136).

На нараді, що відкрилася 27 вересня, вперше відкрито проявився розкол найбільш численної партії Російської революції – соціалістів-революціонерів. Він зумовив провал спроб керівників меншовицько-есерівського блоку відновити коаліцію з ліберальною демократією. Запропонована резолюція набрала тільки 183 голоси. Тоді учасники наради вирішили утворити постійно діючу Всеросійську демократичну раду з 313 осіб. Склад ради визначався пропорційно чисельності фракцій і груп, представлених на нараді. Вона мала припинити повноваження за тиждень до скликання Установчих зборів. До цього строку Тимчасовий уряд відповідальним перед нею. Список членів ради Демократична рада затвердила на останньому засіданні 5 жовтня.

6 жовтня відбулося перше й єдине засідання Демократичної ради. На ньому було розглянуто і затверджено угоду есери-меншовицького блоку з кадетами про формування третього коаліційного уряду. Через два дні О.Керенський сформував останній склад Тимчасового уряду, в якому налічувалося десять міні-

стрів-соціалістів і шість «міністрів-капіталістів». Одночасно голова уряду різко обмежив права і функції Демократичної ради. Вона стала дорадчим органом при уряді з новою офіційною назвою – Тимчасова рада Російської республіки, і неофіційною – Передпарламент. Чисельність Передпарламенту збільшилася до 555 осіб за рахунок включення представників так званих цензових організацій та установ – кадетської партії, Наради громадських діячів, Союзу земельних власників, торговельно-промислових об'єднань тощо.

Тим часом більшовики, спираючись на виконком Петроради, розгорнули кампанію за скликання II Всеросійського з'їзду рад. Есеро-меншовицький ВЦВК, більшість виконкомів місцевих рад і армійських комітетів зустріли цю ідею несхвально. По-перше, з'їзд збігався з Установчими зборами. По-друге, для революційної демократії існувала загроза, що у складі делегатів з'їзду більшовики могли б завоювати більшість. ВЦВК розіслав запит у 169 рад і армійських комітетів для виявлення їх ставлення до дострокового скликання з'їзду. «Известия ВЦИК» опублікували результати опитування: тільки 8 із 63 рад, які надіслали відповіді, погоджувалися з достроковим скликанням з'їзду.

18 жовтня ЦК РСДРП(б) виніс рішення про скликання в Петрограді з'їзду рад Північної області. Бюро ВЦВК висловило протест із цього приводу: по-перше, політична партія не могла брати на себе повноваження скликати з'їзди рад; по-друге, при скликанні цього з'їзду не були дотримані формальні процедури. Протест був проігнорований, а ефемерний орган, який займався підготовкою з'їзду, запросив до участі в ньому тільки ті ради, в яких більшовики мали перевагу. На з'їзді був створений Північний обласний комітет, до якого увійшли 11 більшовиків і 6 лівих есерів. Цей орган розіслав телеграми радам і армійським комітетам всієї Росії на рівні полків, дивізій і корпусів. У них повідомлялося про початок роботи II Всеросійського з'їзду рад 2 листопада. У телеграмах містилося також розпорядження негайно переобрати ради й армійські комітети, які виступали проти скликання II з'їзду рад.

«Известия ВЦИК» надрукували 19 жовтня ст.ст. заяву вищого органу рад між з'їздами, яка підтверджувала, що тільки його бюро має повноваження скликати Всеросійський з'їзд рад: «Никакой другой комитет не уполномочен и не имеет права брать на себя инициативы созывать съезд. Тем менее имеет на то право Северный областной съезд, созданный с нарушением всех правил, установленных для областных съездов и представляющий случайно и произвольно подобранные Советы». Далі у заяві говорилося, що більшовики порушили встановлені процедури, які вимагали висування депутатів на армійських зібраннях, а у разі неможливості їх скликання – в комітетах на рівні армій, за квотою один представник від 25 тисяч солдатів. Ігнорування комітетів армійського рівня пояснювалося тим, що їх негативне ставлення до скликання позачергового з'їзду рад було добре відоме.

Через три дні «Известия ВЦИК» повідомили, що більшовики не тільки скликають незаконний з'їзд, але й грубо порушують існуючі норми представництва. Правила вимагали, щоб ради, які представляли менше 25 тисяч осіб, не посилали делегатів на з'їзди загальноросійського рівня, а ради, які представляли від 25 до 50 тисяч осіб, посилали двох делегатів. Організатори II з'їзду, говорилось у повідомленні для прикладу, попросили одну раду надіслати від 500 осіб двох делегатів, а іншу від 1500 осіб – п'ятьох.

Диктатура, що має форму демократії, завжди застосовує «спеціальні» виборчі технології. У цьому пересвідчилися три покоління радянських людей. Але Р.Пайпс не дав відповіді на запитання, чому бюро ВЦВК, маючи за собою контрольований Тимчасовим урядом державний апарат, після оголошення II Всеросійського з'їзду рад незаконним і непередставницьким, все-таки дозволило йому зібратися. Бюро ВЦВК поставило для цього тільки дві умови: по-перше, з'їзд

мав розпочати роботу п'ятьма днями пізніше, тобто 7 листопада, щоб делегати з провінції встигли прибути в Петроград; по-друге, порядок денний мав бути обмежений обговоренням поточної ситуації у країні, підготовкою до Установчих зборів і перевиборами ВЦВК. Капітуляція ця дивна і її не можна пояснити, зауважував Пайпс²³.

Мабуть, існує тільки одне пояснення, яке підтверджується чисельними фактами: лідери революційної демократії боялися повторення корніловщини більше, ніж приходу до влади більшовиків. У тому човні, де вони сиділи разом із лідерами ліберальної демократії, були більшовики, але не було контрреволюціонерів. Це тільки в комуністичній історіографії доказувалося, що О.Корнілов був підручним О.Керенського, який бажав задушити революцію руками генерала. А насправді керівники ВЦВК не виключали більшовиків із табору революційної демократії. Більшовики самі виключили себе з їхнього середовища, назвали себе істинними революціонерами, а всіх інших, включно з однопартійцями-меншовиками, оголосили контрреволюціонерами.

6 листопада О.Керенський у Передпарламенті поставив вимогу виявити йому цілковиту довіру для рішучої, у тому числі збройної боротьби з наступом більшовиків. У відповідь лідери соціалістичних партій тільки порекомендували йому заявити про готовність приступити до мирних переговорів із Центральними державами і про негайний початок земельної реформи. Такі заяви вибили б ґрунт з-під ніг більшовицьких агітаторів – запевняли вони Керенського.

7 листопада більшовицький Воєнно-революційний комітет розпочав операцію із захоплення Петрограда. Пізно ввечері відкрився II з'їзд рад. Опівночі більшовики зайняли Зимовий палац і заарештували Тимчасовий уряд (за винятком О.Керенського).

II з'їзд рад прийняв Декрет про мир. Це був заклик до воюючих держав розпочати переговори для досягнення миру без анексій і контрибуцій. Було прийнято також декрети про землю і про утворення уряду, названого Радою народних комісарів. Раднарком підпорядковувався ВЦВК, до складу якого тепер входили 62 більшовиків і 29 лівих есерів.

Один із найбільш авторитетних англійських істориків ХХ ст. Едвард Карр розпочав свою 14-томну «Історію Радянської Росії» двотомником «Більшовицька революція 1917–1923 рр.» Він назвав Російську революцію більшовицькою: у кінцевому підсумку, якраз більшовики забарвили Російську революцію у свої кольори. Але один із лідерів Української революції Володимир Винниченко не випадково назвав більшовицький переворот у листопаді 1917 р. робітничо-селянською революцією²⁴. Завдяки більшовикам, які тимчасово привласнили радянські кольори, 7 листопада 1917 р. перемогла радянська революція. Переворот був успішним тільки тому, що проходив під радянськими гаслами.

У квітні 2001 р. мені довелося брати участь у науковій конференції з історії російських реформ і революцій у ХХ ст. В її кулуарах мав досить гостру дискусію з В.П.Даниловим – людиною, яку знав довгі роки і надзвичайно поважав. Висловлена ним дискусійна теза в матеріалах конференції прозвучала так: «Що б не говорили теперішні критики Жовтневої революції, вона здійснилася саме як народна революція»²⁵. Я доводив, що не треба ділити одну революцію на дві, а жовтневий переворот слід оцінювати, перш за все, під кутом зору здобуття влади. Тепер бачу, що дискутована проблема не мала розв'язку у вузьких рамках 1917 р. Оцінюючи її, потрібно віддати належне як лютневим, так і жовтневим здобуткам 1917 р. Однак не треба забувати, що ці здобутки виявилися ефемерними саме через те, що торували шлях більшовицькій диктатурі. Варто замислитися над долею радянських гасел, завдяки яким ленінська партія здобула в Росії диктаторську владу.

Підручники з історії, які видавалися в СРСР, стверджували, що більшовики повною мірою реалізували гасла революційного народу. Справді, уряд В.Леніна припинив трирічну війну й уклав сепаратний мир із Німеччиною та її союзниками. Земля була поділена між селянами на зрівняльних засадах. Створені більшовиками збройні сили тричі за 1917–1919 рр. ішли походом на Україну, щоб утвердити національну державність в радянській оболонці. Та все це – тільки подоба реальності. Позбувшись імперіалістичної війни, народи Росії потрапили у вир війни громадянської. Віддавши землю селянам, більшовики після багаторічної підготовки (у 1919 р. – не вдалося!) перетворили їх на пролетаризовану робочу силу, прикріплену до колгоспних ланів своїм безпаспортним статусом і зобов'язану працювати на державу за порожні трудовні. Створивши нібито суверенні національні радянські республіки, керівники більшовицької партії насправді побудували централізовану унітарну державу.

7 листопада 1917 р. став неможливим дальший розвиток Російської революції за демократичним сценарієм. За кілька місяців встановлена в Росії диктатура більшовиків припинила революційний процес. Це засвідчила доля Установчих зборів.

«Установчі збори» – це були найбільш улюблені слова в лексиці всіх дійових осіб Російської революції від В.Леніна до Л.Корнілова. Надто багато сподівань пов'язувалося з ними в усіх верствах суспільства. В.Ленін вимагав, щоб більшовики здійснили збройне повстання до 25 листопада – останньої дати виборів до Установчих зборів. «Невже важко зрозуміти, що при владі в руках Рад Установчі збори забезпечені і їх успіх забезпечений?» – підкреслював він зі здоровим цинізмом²⁶. Вибори за «чотирихвісткою» були для більшовиків цілком програшні в країні, населення якої складалося переважно із селян. Зміною гасел вони могли вплинути на ради робітничих і солдатських депутатів, але не на село, яке звично йшло за есерами. Розколом есерівської партії в даному разі більшовики не могли скористатися: списки виборців і кандидатів у депутати були складені раніше. Лише після встановлення диктатури партія Леніна могла вплинути якщо не на результат виборів, то на хід роботи Установчих зборів.

На II Всеросійському з'їзді рад більшовики грали роль законослухняних політиків. Усі декрети, які прийняв з'їзд, вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. У тексті Декрету про мир зникло посилання на Установчі збори. Тому В.Ленін, коли виступав на з'їзді, пообіцяв: «Ми всі пропозиції миру подамо на висновок Установчих зборів»²⁷. У текст Декрету про землю була внесена ремарка: «Питання про землю, в усьому його обсязі, може бути розв'язане тільки всенародними Установчими зборами». У написаній В.Леніним і затвердженій з'їздом резолюції про Раднарком вказувалося: «Утворити для управління країною, аж до скликання Установчих зборів, Тимчасовий робітничий і селянський уряд, який буде називатися Радою Народних Комісарів»²⁸. У перший день своєї роботи (9 листопада) Раднарком підтвердив, що вибори в Установчі збори відбудуться, як було заплановано, 25 листопада.

Вибори показали, що більшовицька партія користувалася популярністю лише у великих містах. Через різні причини вони були проведені в строк лише в 39 (із 79) виборчих округів. У ряді місць вони відбулися на початку грудня, а в кількох округах – на початку 1918 року. Всього було обрано 715 депутатів. За даними 54 округів за більшовиків проголосувало менше 25 відсотків виборців, а в Україні – 10 відсотків.

11 грудня ввечері В.Ленін підписав декрет «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». Декрет оголошував кадетських лідерів «ворогами

народу». У ту ніч і наступного дня в Петрограді відбувалося справжнє полювання на діячів кадетської партії. Були заарештовані навіть деякі депутати Установчих зборів – О.Шингарьов, Ф.Жокошкін, Ф.Родичев та ін. Шингарьова і Жокошкіна матроси забили в тюремній лікарні, інших депутатів незабаром випустили. Це був перший випадок, коли більшовики поставили поза законом політичну партію.

12 грудня роботу Всеросійської у справах виборів в Установчі збори комісії (Всевибори) очолив М.Урицький. Згідно з декретом ВЦВК про право виборців відкликати депутатів, які не виправдали довіри, деякі лідери кадетської й есерівської партій були позбавлені депутатських мандатів. Їм не пояснили, як можна було не виправдати довіри до початку роботи Установчих зборів. Не пояснили й того, чому вони були відкликані не тими, хто їх обирав, а селянськими й армійськими з'їздами рад.

Керівники більшовицької фракції в Установчих зборах, які займали високе становище в партії (Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, О.Риков, Д.Рязанов та ін.), вважали їх символом і завершальним етапом Російської революції. Тому вони пропонували не чинити перепон діяльності Установчих зборів. За пропозицією Леніна, всі вони були усунуті Центральним комітетом РСДРП(б) із бюро фракції. ЦК схвалив тези Леніна про Установчі збори, в яких відкидалася думка про можливість передачі влади партії есерів, яка виграла вибори. Одночасно Раднарком ухвалив відкрити Установчі збори за наявності кворуму 18 січня 1918 р.

Раднарком зробив усе можливе, щоб відстрочити скликання Установчих зборів. Перші місяці після перевороту були потрібні, щоб приборкати радянську стихію, приборкати до рук важелі влади і поширити її на периферію. Однак до 18 січня справитися з цими завданнями ще не вдалося.

18(5) січня газета «Правда» вийшла з аншлагом «Сегодня гиены капитала и их наемники хотят вырвать власть из рук Советов». Петроград був оголошений у стані облоги. Для охорони Таврійського палацу були викликані команда з крейсера «Аврора» і дві роти з броненосця «Республіка». Маніфестація на підтримку Установчих зборів, яка зробила спробу пробитися до палацу, була зупинена військами і розпорошена пострілами в натовп.

Опівдні 18 січня близько 410 депутатів Установчих зборів увійшли в Білий зал Таврійського палацу, в якому раніше проводила свої засідання Державна дума. Серед депутатів найбільше було есерів-центристів на чолі з В.Черновим, більшовиків і лівих есерів.

Змістовну і сміливу промову виголосив один із найбільш яскравих діячів Російської революції Іраклій Церетелі. «Учредительное собрание собирается, – говорив він, – когда вся страна охвачена пожаром гражданской войны, не существует ни неприкосновенности личности, ни жилища, ни свободы слова, собраний, ни союзов, ни даже свободы стачек, когда тюрьмы переполнены заключенными, испытанными революционерами и социалистами, даже членами самого Учредительного собрания, когда нет правосудия и все худшие формы произвола и бесправия, казалось, навеки похороненные славной февральской революцией, снова получают права гражданства»²⁹. Це був точний діагноз того стану, в якому перебувала Російська революція після жовтневого перевороту.

О 5-й годині ранку 19(6) січня до голови Установчих зборів В.Чернова підійшов начальник охорони Таврійського палацу матрос А.Железняков. Він сказав, що караул стомився і всі присутні повинні покинути приміщення. На цій побутово-приниженої ноті Російська революція остаточно згасла. У ніч на 20(7) січня ВЦВК затвердив написаний раніше В.Леніним декрет про розпуск Установчих зборів.

Після встановлення диктатури більшовики «приватизували» революцію: всі політичні сили й організації, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними. Для боротьби з ними партія Леніна створила 20 грудня Всесоюзну надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем.

Ради робітничих і солдатських депутатів, які уособлювали в революції антидержавне начало, були оголошені більшовиками і справді стали органами державної влади. Проте під жахливим пресингом чекістів від колишніх рад залишилася тільки оболонка. Робітничі і солдатські колективи позбулися можливості щоденно змінювати своїх депутатів у радах: меншовика – на есера, есера – на більшовика, більшовика – на меншовика. Адже дуже швидко слідом за кадетами зійшли у небуття всі партії, крім більшовицької. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Поширення більшовицької диктатури зі столиці на периферію зайняло кілька місяців. У комуністичній історіографії цей процес назвали «тріумфальною ходою Радянської влади». Партія більшовиків цілком опанувала основну частину колишньої імперії і почала реалізацію своєї власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких суспільних верств. Мова йшла про перехід великого виробництва у загальнонародну (а фактично – у державну) власність, про колективізацію (а насправді – одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних перетворень світ не бачив. Але вони не були продовженням Російської революції.

Із весни 1918 р. більшовики розпочали свою власну «революцію згори». Соціально-економічні перетворення здійснювалися у відповідності з Ерфуртською програмою німецької соціал-демократії і закінчилися на початку 1921 р. гучним провалом. Щоб замаскувати провал, В.Ленін заднім числом назвав здійснювану впродовж трьох років політику воєнним (тобто нав'язаним умовами війни) комунізмом і оголосив перехід до нової економічної політики. У 1929 р. Й.Сталін покінчив із непом і знову розпочав насадження комунізму, але під гаслами соціалістичного будівництва. Термін «комунізм» пропагандисти залишили для майбутнього суспільства загального благоденства. За допомогою масованого терору і облудної пропаганди сталінській команді у Кремлі вдалося поставити під контроль партії, яка злилася з державою, виробництво і розподіл всієї суспільної продукції.

Завершуючи цю статтю, я надовго задумався над двома питаннями. По-перше, якою мірою все, що сталося у революційній і пореволюційній Росії, було наслідком політичної волі більшовицьких вождів? По-друге, чи була мутація народної революції викликана об'єктивним станом тогочасного суспільства, у тому числі українського? Мільйони людей пішли під прапори більшовиків тільки тому, що останні запозичили народні гасла. У пошуках відповіді натрапив у науковій літературі на два нібито протилежних твердження, які насправді з різних сторін характеризували ту ж саму реальність.

У книзі професора Стенфордського університету (США) Анджея Валіцького «Марксизм і стрибок у царство свободи» вражає своєю точністю й справедливою фразою: «Від 1845 р. всі тексти Маркса і Енгельса репрезентують марксизм. Це – джерело більшовицького уявлення про комунізм від Леніна до Хрущова»³⁰. Ґрунтовне есе професора Інституту історії України НАН України Владислава Верстюка, що будувалося на аналізі змісту двох монографій російських авторів – А.Протасова «Всероссийское учредительное собрание: история рождения и гибели» (М., РОССПЭН, 1997) і В.Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия» (М., РОССПЭН, 1997) містить у собі такий під-

сумковий висновок: «більшовизм як ідея, безсумнівно, народився в голові Леніна, але як соціально-політичний рух виріс на ґрунті російського радикалізму 1917 р.»³¹.

Закономірності історичного буття народів Східної Європи впродовж двох революційних десятиліть визначалися поєднанням цих двох висновків. Справді, комуністична революція більшовиків однаковою мірою була чужою для демократичного і радянського таборів у Російській революції. Здавалося, що перемогу на етапі Лютневої революції здобула коаліція партій ліберальної і соціалістичної демократії, яка сформувала уряд. Здавалося, що на етапі Жовтневої революції переможцем став радянський табір, який уособлював істотну частку народних мас. Насправді ж маси виконували на обох етапах революції тільки чорну роботу. Перемогла в кінцевому підсумку невелика купка більшовицьких вождів, яка ретельно маскувала від народу і навіть від власної партії свої фантазмагоричні задуми. Породжений суто внутрішніми чинниками російський радикалізм послужив сприятливим ґрунтом для поширення ленінізму, тобто того революційного марксизму, яким у легкій формі перехворіла дореволюційна (до революцій 1848–1849 рр.) Західна Європа.

Бацили революційного марксизму знаходилися у стані анабіозу в головах екстремістів аж до початку Великої війни. 22 січня 1914 р. 43-річний Володимир Ленін виступив із доповіддю про чергову річницю «кривавої неділі» 1905 р. перед робітничою молоддю Цюріха. Він прогнозував на майбутнє загострення класової боротьби, але з певним смутком додавав: «Ми, старики, можливо, не доживемо до вирішальних битв цієї грядущої революції»³².

Потоки крові на фронтах імперіалістичної війни вивели зі стану анабіозу все найгірше в людській природі. Знайшлися люди, які сказали, хто винен і що робити. Вони упакували жадобу руйнування й ненависть до ближнього в принадну оболонку. І тоді зовнішня війна злилася з війною внутрішньою в один нестримний пекельний потік.

Безумовно, що більшовизм як ідея народився в голові Леніна. Чи означає це, що за відсутності «Квітневих тез» Російська революція розвивалася б за демократичним сценарієм?

Лев Троцький зробив спробу сформулювати триваріантну відповідь на це запитання: «Якби мене в 1917 році не було у Петербурзі, Жовтнева революція все одно відбулася б – за умови, що Ленін був би там і став би на її чолі. Якби ні він, ні я не були на той час у Петербурзі, Жовтневої революції не відбулося б, цьому б запобігло керівництво більшовицької партії – я нітрохи в цьому не сумніваюся! Якби не було Леніна, сумніваюсь, чи я спромігся б здолати опір більшовицьких керівників»³³.

Якщо згадати, як ставилася до «Квітневих тез» партія більшовиків упродовж одного чи двох місяців, версії Троцького виглядають правдоподібно. Можливо, однак, що подібний Леніну вождь міг би з'явитися у розбурханій Листопадовою революцією 1918 р. Німеччині. Тоді бацили революційного марксизму вразили б не Східну, а Центральну Європу. Із певністю можна сказати тільки одне: Велика війна створила надзвичайно сприятливі умови для поширення цих бацил. Але вони могли вразити тільки послаблений хворобою організм.

Беремо у руки другий том «Творів» К.Маркса і Ф.Енгельса. Там надруковані «Ельберфельдські промови» Енгельса – твір, в якому уперше викладена доктрина «наукового» комунізму³⁴. Потім вона увійшла в «Маніфест Комуністичної партії», Ерфуртську програму, програму РКП(б) 1919 р.

Вдуматися тільки: 24-річний екзальтований юнак, який дивився на оточуючий світ із теплого батьківського гніздечка, розповідає своїм слухачам в Ельберфельді, як буде добре при комунізмі. А потім – Лютнева революція в Росії, «Квітневі тези», кайзерівське золото і тисячі подібних Енгельсу екзальтованих юнаків із палаючими очима і маузерами в руках. Мільйони, десятки мільйонів жертв... Довгі десятиліття повільного гниття, яке завершилося гучним розпадом штучного ладу. А тепер доводиться навздогін бігти за благополучною Європою, яка у свій час не потрапила на гачок власних екзальтованих юнаків.

Будемо, однак, відвертими. За такими юнаками стояли і стоять дорослі дядьки. Вони чудово розуміли й розуміють переваги експропріації приватної власності і зручність централізованого виробництва та розподілу матеріальних благ. За умови, звичайно, що тільки вони будуть експропріювати й розподіляти.

¹ *Пайпс Ричард*. Русская революция. – Москва, 1994. – Часть первая, 398 с.; часть вторая, 584 с. Копирайт: Нью Йорк, 1990.

² *Рейман М.* Заметки по интерпретации 1917 года //Отечественная история (М.,) 1994. – № 4–5. – С.200.

³ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 36. – С.356.

⁴ Цитується за кн.: *Дан Ф.* Происхождение большевизма. – Нью-Йорк, 1946. – С.444.

⁵ Там же. – С.445.

⁶ Див.: *Блок А.* Последние дни старого режима // Архив русской революции. – Т.7V. – Берлин, 1922. – С.14.

⁷ Там же. – С.20.

⁸ Селянський голос. – 1917. – 15 грудня (№7–8).

⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т.І. – Мюнхен, 1983. – С.341.

¹⁰ *Аникеев В.В.* Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917 года // Вопросы истории КПСС. – 1958. – №2. – С.126–193; №3. – С.96–168.

¹¹ *Churchill Winston.* The World Crisis: the Aftermath. – London, 1929. – P.23.

¹² *Ленін В.І.* Про завдання пролетаріату в даній революції //В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1969. – С.5–6.

¹³ Там само. – С.7.

¹⁴ Цитується за кн.: *Валицький Анджей.* Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. – К., 1999. – С.181.

¹⁵ *Пайпс Ричард*. Русская революция. – Ч.ІІ. – С.85.

¹⁶ Цитується за кн.: *Геллер М., Некрич А.* Утопия у власти. – Москва, 2000. – С.23.

¹⁷ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 36. – С. 183.

¹⁸ Там само. – Т.32. – С.279–280.

¹⁹ Там само. – Т.36. – С.452.

²⁰ Там само. – Т.24. – С.139.

²¹ Там само. – Т.32. – С.278.

²² *Анин Д.* Революция 1917 года глазами её руководителей. – Рим, 1971. – С.484–485.

²³ *Пайпс Ричард*. Русская революция. – Ч.ІІ. – С.151.

²⁴ *Винниченко В.К.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920 (репринт 1990). – Ч.2. – С.80.

²⁵ *Данилов В.П.* Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861–2001) // Россия в XX веке. Реформы и революции: В 2-х т. – Т.1. – Москва, 2002. – С.27.

²⁶ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т.34. – С.382.

²⁷ Там само. – Т.35. – С.19.

²⁸ Там само. – С.26.

²⁹ Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). Перепечатка стенографического отчёта, изданного по распоряжению Председателя Учредительного Собрания. – Одесса, 1918 (К., репринт 1991). – С.44.

³⁰ *Валицький Анджей.* Вказ. праця. – С.129.

³¹ Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію//Український гуманітарний огляд. – Вип. 3 (2000). – С.114.

³² Ленинский сборник. Т. V. – Москва; Ленинград, 1926. – С.53.

³³ Цитується за кн.: *Валицький Анджей*. Вказ. праця. – С.246.

³⁴ *Енгельс Ф.* Ельберфельдські промови 8 і 15 лютого 1845 р. // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. – Т.2. – С.509–530.

The author performs the reconstruction of the concept of Great October Socialist Revolution. The article analyzes the actions of three main political forces – Liberal Socialistic Party Bloc, Working and Soldier Deputies' Radas, and also Bolsheviks' Party. The events in national regions of Russia are not taken into account since they had independent significance.

Revolution process of 1917 is estimated as a single whole without artificial division into February and October revolutions. The article emphasizes that Radas always won in the struggle of political forces, first in alliance with Liberal Socialistic Parties and then, on the stage of October Revolution, with Bolsheviks. A conclusion is made that alliance with Lenin's party changed the nature of Radas. At first Bolsheviks filled Radas with themselves and then changed them into a branch of their own party. The ending of the revolution is associated in the article with dispersal of Ustanovchi Zbory. Absence of genetic connection between Russian and Communist revolutions is proven.

В.Ф.Верстюк*

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

Розглядається початковий етап формування та діяльності УЦР. Аналізуються різні історіографічні версії становлення цього громадсько-політичного інституту, висвітлюється процес формування його ідеологічних засад.

Початковий етап Української революції 1917–1921 рр. невід’ємний від створення та діяльності Центральної Ради. Вона очолила і консолідувала українські революційні політичні сили, виробила національні та соціальні гасла, формувала і реалізовувала стратегію й тактику українського руху, ініціювала проголошення Української Народної Республіки, у структурі якої виконувала функції вищої законодавчої влади – парламенту держави. У сучасній українській історіографії нема принципових розбіжностей щодо місця і ролі Центральної Ради в історії України ХХ ст. Вони загальноновизнані, а найважливішим підтвердженням цього є постійна увага істориків до різноманітних аспектів діяльності Центральної Ради, наслідком чого є нагромадження значної кількості спеціальної наукової літератури з теми. Випущений 2001 р. бібліографічний покажчик у розділі «Українська Центральна Рада. Утворення Української Народної Республіки» налічує близько 1500 позицій¹. Із кожним роком їх кількість постійно зростає, наведу лише ті із сучасних праць, які найчастіше згадуються в історіографії².

Незважаючи на посилене зацікавлення дослідників проблемою, навряд чи можна вважати її досконало вивченою, до того ж сучасна українська історіографія відрізняється поліваріантністю оцінок, не становить винятку і питання появи Центральної Ради та початкового етапу її діяльності. Треба погодитися з

* *Верстюк Владислав Федорович* – д-р іст. наук, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.